

Nordisk Numismatisk Årsskrift 1981

Nordic Numismatic Journal

*Coinage and Monetary Circulation
in the Baltic Area c. 1350 – c. 1500*

Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad
Nationalmuseet · København

Møntvæsen og møntcirkulation i Østersøområdet ca. 1350 – ca. 1500

Sammendrag af indlæggene under symposiet i anledning af Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings 200-års jubilæum 26.–28. marts 1981 ved Jørgen Steen Jensen.

Forslaget om at afholde dette symposium kom fra Otto Mørkholm efter det nordiske forskerkursus på Hässelby ved Stockholm 1978. Det havde nemlig vist sig under diskussionerne, at adskillige numismatikere for tiden arbejdede med numismatiske problemer i Østersøområdet i Senmiddelalderen.

I de foregående år var der kommet nogle vigtige bøger om dette emne. Man kan her nævne R. Sprandels bog fra 1975 om betalingssystemerne i Østersøområdet fra 1200- til 1400-tallet, fordi den har særlig interesse for numismatisk interesserede læsere. Meget vigtig var Peter Berghaus' oversigt fra 1973 om forskellige aspekter af den senmiddelalderlige tyske møntcirkulation i Østersøområdet; den stimulerede forskningen, dels fordi den skød indførelsen af Lübecks witten frem til 1365 i stedet for det traditionelle årstal 1340 – en revision der støttedes af indholdet af et stort dansk møntfund – og dels fordi Berghaus bragte det første virkelig omfattende katalog over møntskattefund med witten fra det vestlige Østersøområde, i alt 149 fund. John Days oversigt fra 1978 i *Past and Present* om mangelen på ædelmetal i 1400-tallet, er vigtig, fordi Day, der lagde hovedvægten på Vesteuropa og Middelhavsområdet, derved kom med en mulig forklaring på nogle fænomener i vore dele af Europa, som man ellers har stået lidt uforstående overfor.

I Norden må man først og fremmest nævne Brita Malmer og hendes medarbejders indledende undersøgelser af Västerås-skatten fra 1972 (mere end 16.000 mønter, nedlagt ca. 1520) og derefter over hele det svenske møntvæsen i Sture-tiden (1471–1520). Men ikke mindre væsentlige er hendes studier over den svenske senmiddelalderlige penning, der nu er publicerede (1980). Pekka Sarvas' interessante studier over den første finske udmøntning fra begyndelsen af 1400-tallet, som i foredragsform blev fremlagt under symposiet, kan også ventes publiceret i deres helhed. Gennem sidstnævnte var det bekendt, at Michail Nemirowitsch i Tallinn var i færd med en meget detaljeret undersøgelse af det estniske møntvæsen i 1300-tallets slutning.

Dette var, så at sige, den videnskabelige baggrund for indbydelsen til symposiet. Vi blev desuden understøttet af Gerald Stefkes indtrængende

studier. Ved hyppige besøg i København og Stockholm blev han efterhånden fortrolig med lidet kendte møntfund fra årtierne omkring 1400.

Hvis vi vender os til selve symposieindlæggene, vil jeg gerne understrege *John Days* iagttagelse, at den samlede cirkulerende europæiske ædelmetalbeholdning sandsynligvis er formindsket til det halve i det godt hundrede år lange tidsrum mellem 1325/50 og 1450/75. *John Days* artikel ledsages af nogle meget nyttige tabeller, der er udvidet i forhold til hans første oversigt fra 1978. Her kan man se, hvor stor udmøntningen af guld- og sølv mønt har været på de forskellige møntsteder, værdiforholdet mellem guld og sølv i ni vigtige vest- og sydeuropæiske handelsbyer ca. 1330–1500 og endelig et anslået skøn over ædelmetalminernes årlige udbytte.

Rolf Sprandel understreger vigtigheden af de lokale undtagelser til *Days* iagttagelser, f.eks. at der må have været mange penge i omløb i Danmark, Slesvig og Holsten i 1460'erne. Vigtigheden af Skåne og dets sild fremhæves, fordi her var indtil begyndelsen af 1400-tallet den bedste danske mulighed for via handel at drage ædelmetal ind i landet. Kongens indkomst fra Skånemarkedet inkluderede afgifter fra slottene. Landsdelens rigdom kan også ses på de forholdsvis store afgifter Ærkebispens betalte til Pavestolen. Men selv om landsdelen var rig, så havde den i 1300-tallet ikke noget vigtigt møntvæsen, fordi den så ofte skiftede politisk herre. Dette skal være årsagen til, at man ikke i Nordtyskland lod lave mønter efter nordisk mønster til brug i Skåne – men kunne nemlig komme længere med lybske penge i Skåne end med danske penge.

Svend Gissel, som var repræsentant for Det nordiske ødegårdsprojekt, viser, at man i Danmark gik fra landgilde i penge under inflationen ca. 1300, men gik tilbage dertil, da kornpriserne faldt. Omkring 1330, da kontrollen over landet var gået over til de holstenske grever, brød både det danske møntvæsen og det danske kapitalmarked sammen. I lange tider brugte man kun sølv, udenlandsk mønt eller naturalier til at fastsætte landgilden, der desuden – efter alt at dømme – blev formindsket i de følgende tiår. Overgangen til en landgilde fastsat i grot kan vistnok dateres til 1400-tallet. *Gissel* konkluderer, at det danske materiale for fastsættelse af skatter og landgilde viser, at der var en stærk langtidstendens mod pengeøkonomi. I Sverige er der eksempler fra Östergötland og Småland på, at landgilde fastsættes i gutnisk mønt i stedet for i svensk, men den alvorlige forringelse af Gotlands møntvæsen i første halvdel af 1400-tallet betød, at der efterhånden skulle fire gutniske penninge til én svensk. Nogle steder i Sverige gik man i 1430'erne over til at fastsætte landgilde i jern, men ca. 1500 vendte tendensen atter til pengeøkonomi.

Både *Bernhard Kluge* og *Gerald Stefke* har undersøgt det nordtyske møntvæsen fra slutningen af 1300-tallet og begyndelsen af 1400-tallet. De to indlæg supplerer, hvad emnet angår, hinanden. De handler nemlig

begge om Mecklenborg og Pommern. Begge forfattere er enige om nødvendigheden af at revidere Oertzen og Jesse's velkendte standardværker samt Dannenbergs oversigt over det pommerske møntvæsen. Men denne revision er ikke altid lige let, da det undertiden drejer sig om helt grundlæggende spørgsmål om møntenheder og kronologi. Eksempelvis kan nævnes Rostocks witten, der både skal være præget efter lybsk møntfod og efter "slavisk møntfod". Men Stefke viser, at de såkaldte "slaviske witten" slet ikke har noget at gøre med de skriftlige kilders "denarii Slavicales", som derimod er "Finkenaugen" eller "Denarii Vinkenonenses". Desuden må de lette Rostocker witten være en menneskealder yngre end de tidlige witten fra 1370'erne og 1380'erne, der følger Lübecks og den vendiske møntforenings møntfod.

Kluge har også undersøgt, om byerne havde egen møntret eller om det var landsherren, der slog mønt. Han antager, at det i Mecklenborg kun var byerne Wismar og Rostock, som havde møntret, mens der i Pommern var flere byer med møntret, hvoraf de vigtigste var Stralsund, Anklam og Greifswald. Brugen af mecklenborgske og pommerske witten spredte sig især i 1390'erne mod vest, men efter 1430 var de sjældne. Kluge har foretaget en optælling af alle de publicerede wittenfunds indhold. En tredjedel kommer fra Mecklenborg, en tredjedel fra Pommern og en tredjedel fra Hamborg, Lübeck og Lüneborg – Stralsund og Rostock kommer først rigtig med i billedet efter 1410.

Stefke har, som før nævnt, studeret wittenproblemerne intensivt i flere år, og han giver nogle årstal for indførelsen af denne mønttype på de forskellige møntsteder, som fulgte efter Lübeck. Stralsund kom muligvis med allerede i slutningen af 1360'erne, Rostock 1371, Lüneborg formentlig kort før 1379. Fjerdedelswitten blev slået i Lübeck 1375 og dreilingen i samme by fra 1381/82, men i andre byer tidligst 1392. De fleste slesvig-holstenske witten dateres sammen med Ribes hvid til ca. 1380, mens de ældste witten fra Kiel efter Stefkes opfattelse måske er fra begyndelsen af 1370'erne. Hovedparten af de slesvig-holstenske efterligninger af fjerdedelswitten er vel, ligesom de tilsvarende mønter fra Werle-delen af Mecklenborg, fra ca. 1385–90, idet udmøntningen i Parchim ikke begyndte før sidst i 1384. I Greifswald og Anklam begyndte udmøntningen af witten ikke før 1389. Derimod har Stefke sværere ved at give præcise årstal for de "østlige" udmøntninger fra tiden 1400–1425. I disse år begynder den første relativt kortvarige schilling-udmøntning efter Stralsund-Rostock møntfoden (Sundische Schillinge) i Pommern, formentlig kort efter 1410. Endelig kommer Stefke ind på udførelsen af dårlige nordtyske mønter, specielt efterligningerne af fjerdedelswitten, til Skåne-markedet.

De tre polske indlæg fremlægger numismatisk materiale, som ellers næppe har været på tryk på noget vestligt sprog siden 2. verdenskrigs afslutning.

Jerzy Piniński viser udviklingen af møntomløbet i den østlige del af Pommern, idet han bruger de mange halverede mønter i skattefundene. En halv denar eller penning var netop nok til at dække en persons daglige fornødenheder. Andelen af pommerske mønter i skattefundene var som oftest høj, og den største enkelte gruppe var normalt Szczecin (Stettin). I løbet af 1400-tallet blev møntstedet Stargard vigtigt.

Stanisław Suchodolski fremlægger forskellige problemer i forbindelse med Den tyske Ordens hulpenninge. Det er meget indviklet, da man hverken ved noget sikkert om kronologien, møntstederne eller mønternes foreskrevne finhed. Men det er sandsynligt, at møntbillederne blev forandret hver tiende år, og at man derefter senere vendte tilbage til det samme motiv. Derfor er lødighedsanalyser vigtige, hvis man vil tidsbestemme en given mønt. Det er især tidligere numismatikergenerationer der har studeret disse mønter, men ved hjælp af skattefundene får *Suchodolski* et sammenhængende billede af brugen af Den tyske Ordens mønter i Prøjsen, Polen og nabolandene.

Marta Męclewska, som holdt det andet foredrag om Den tyske Ordens møntvæsen, har selv tidligere forsket indenfor emnet. Hun sætter begyndelsen på Den tyske Ordens udmøntning af to-sidede mønter til ca. 1360. Derefter gennemgår hun brugen af halvskoteren (16 penninge) og vierchen (4 penninge). De blev ca. 1380 efterfulgt af schillingen, som blev præget i stort omfang. Efter slaget ved Grunwald (Tannenberg) blev schillingen devalueret, og en revaluering i 1416 var midlertidig. Da de præjsiske stænder, der havde gjort oprør mod Den tyske Orden og i 1454 havde fået en kongelig polsk tilladelse til at slå mønt, indledte prægningen, var deres mønter dobbelt så lødige som Ordenens. Det var naturligvis ikke holdbart, og fra 1457 var mønterne fra Polsk Prøjsen og Ordenen af samme lødighed og kunne anvendes frit indenfor begge områder.

Blandt de nordiske lande havde Norge en særstilling, fordi der slet ikke var nogen norsk udmøntning mellem 1387 og 1483. Den udmøntning, der lå umiddelbart forud, var vistnok ret begrænset og kendes især fra kirkefund. Da den norske udmøntning blev genoptaget under kong Hans, slog man skillinge, halvskillinge og – især – hvide. Møntfoden svarede vistnok til den danske. Samtidig genoptog ærkebissen af Trondheim (Nidaros) sin udmøntning.

Kolbjørn Skaare understreger i sit indlæg vigtigheden af kirkefund, en fundgruppe, som dog ikke helt afspejler brugen af de større enheder, f.eks. de engelske sterlinge, for slet ikke at tale om guldmønterne. I det lange tidsrum hvor Norge ikke slog mønt selv, var brugen af mønt ikke desto mindre udbredt fordi man brugte udenlandske mønter. Mange var fra de andre nordiske lande, med hvilke Norge politisk var forenet (Kalmar-unionen). Svenske mønter udgør ikke mindre end 20% af de senmiddelalderlige mønter i kirkefundene, og danske kronebrakteater fra

begyndelsen af 1400-tallet er også vigtige. Skaare antyder, at det måske er disse mønter, der tænkes på i et brev fra 1417, hvor man omtaler "norsk kobbermønt". Allervigtigst var dog de mecklenborgske oksehovedbrakteater, som udgør næsten en fjerdedel af de senmiddelalderlige kirkefundsmønter.

Brita Malmer fremlagde en undersøgelse baseret på den samme kildegruppe som Kolbjørn Skaare, men hun havde begrænset sig til tre udvalgte større kirkefund fra Sydøstverige. Det svenske møntvæsen bestod dengang af tre dele. Nemlig penningen, som blev revalueret fra at være en mønt af praktisk taget ren kobber til at have et sølvindhold på ca. 50% under Albrekt af Mecklenborg (1364–89), men som synes slet ikke at være præget i tiårene efter 1380/90. Da man på ny slog penninge ca. 1410, var både vægt og finhed reduceret. Örtugen, som også blev indført af Albrekt af Mecklenborg og som havde 90% sølv, var hovedmønten i perioden. Endelig indførte man 1478 en halvörtug. *Brita Malmer* undersøger fundene fra Alvastra kloster og klosterkirke, Växjö domkirke og Hagby rundkirke (henholdsvis 1236, 1123 og 577 middelaldermønter blev fundet og kunne bestemmes her). Kun lidt over halvdelen var svenske, hovedsagelig fra 12- og 1300-tallet, de andre var hovedsagelig danske, tyske og gutniske mønter fra 1400-tallet. De svenske bliver mere fremtrædende efter ca. 1470. *Malmer* konkluderer, at fordelingen af de udenlandske mønter i fundene naturligvis afhænger af fundstedernes geografiske placering, men at de tre fund alt i alt minder om hinanden. Det er tydeligt, at de forskellige møntgrupper blev blandet under cirkulationen, før den enkelte mønt ved et tilfælde blev tabt. To møntskattefund antyder imidlertid, at denne blanding ikke altid fandt sted, idet mønterne i disse skattefund synes at komme ret direkte fra udlandet.

Publiceringen af *Lars O. Lagerqvists* foredrag er desværre blevet lidt forsinket, men det kan oplyses, at Lagerqvist især behandlede brugen af dansk mønt i Sverige, og han støttede sig på 12 skattefund, 13 kirkegulvfund samt skriftlige kilder.

I det foredrag *J. Steen Jensen* holdt om møntcirkulationen i Danmark, interesserede han sig specielt for, hvorledes dansk mønt i løbet af 1400-tallet kom til at dominere, for så vidt angik sølvmønt. Møntstederne blev genåbnet i de første år af 1400-tallet efter i omkring et halvt århundrede praktisk taget at have været lukket. Allerede i det næste tiår dominerer danske mønter i nogle skattefund. Fra 1430'erne er billedet helt entydigt, danske mønter dominerer bortset fra guldmønter på den ene side og de ringe mecklenborgske oksehovedbrakteater på den anden. I begyndelsen af 1440'erne koncentrerer den danske udmøntning i den nyåbnede mønt i Malmø ved Øresund. Det må skyldes Skånemarkedernes vigtighed og den deraf afledte økonomiske aktivitet. Produktionen på mønten i Malmø må have været høj i midten af 1400-tallet i modsætning til resten af Europa.

En gennemgang af cirkulationen af dårlige danske mønter (kronebrakteater og kobbersterlinge) fra de første tiår af 1400-tallet viser, at der er forskel på fundene fra kirkerne og fra klostrene. Tilsyneladende blev hulpenningene mest brugt i kirkerne, hvor kobbermønterne muligvis har været lidt foragtede. I klostrene var forholdet mellem de to mønttyper lige omvendt, og det antages, at det har afspejlet det virkelige cirkulationsmønster.

Pekka Sarvas har i den her fremlagte del af sit foredrag koncentreret sig om den første finske udmøntning fra Erik af Pommern i begyndelsen af 1400-tallet. Han har haft det held at kunne fremdrage en hidtil ukendt mønt, som er fundet i Hämeenlinna (Tavastehus), som sandsynligvis er Åbos "første mønt", der nævnes 1414. Sarvas kommer derefter ind på det nyindførte møntsystem i Finland, som ikke svarede til det svenske, men måske har skullet passe til det livlandske møntvæsen.

Det sidste bidrag om den estniske artig er en detaljeret undersøgelse dels af Den livlandske ordens stempler fra mønten i Tallinn (Reval) og dels af de stempler bispemateriale af Dorpat (Tartu) lod bruge på sine mønter. Materialet kommer fra fire estniske skattefund. Disse skattefunds datering sættes overbevisende til en krig om fiskerettigheder på Pejpus søn mellem bispedømmet Dorpat og byrepublikken Pskov 1367–69, og beviset kommer fra *Michail Nemirowitsch's* stempelkæder, kombineret med et indgående kendskab til Estlands historie. Årstallene er også på anden måde vigtige, fordi de antyder at de første livlandske artiger kan være slået 1361.

Desværre har det ikke været muligt at bringe manuskriptet om de nordtyske guldmønters omløb i dette bind. *Peter Berghaus* har samlet materiale fra mere end 1000 fund, og han kunne vise den nære sammenhæng mellem Danmark og Nordtyskland indenfor dette område. Konklusionen er helt klar hvad angår den rhinske gylden, den kongelige tyske gylden og den hollandske gylden. Cirkulationsmønstret for disse og andre guldmønter er det samme i Danmark, Nederlandene, Rhinlandet og Nordvesttyskland.

Symposiet afsluttedes med en diskussion, hvor *Philip Grierson*, *John Day*, *Svend Gissel*, *Lars O. Lagerqvist* og *Rolf Sprandel* deltog. Philip Grierson henledte opmærksomheden på de flamske møntforordninger udstedt af Johan den Uforfærdede (1405–19), og understregede den rolle markedsovervejelser må have spillet for fyrsterne og deres rådgivere. Johans senere ordinanser fastsatte også den pris metallet skulle købes for og regulerede forholdet mellem markedsprisen og den beregning, der skulle lægges til grund ved udmøntningen (d.v.s. finhed og vægt).

Lagerqvist nævnte, at der ikke var sådanne bestemmelser i den ældste svenske møntmesterkontrakt fra 1449. Day antydede muligheden af, at de, der solgte ædelmetal, kan have tilbudt en vis rabat, når de solgte til

møntmestrene i perioder med stigende priser, mens Sprandel mente, at middelalderlige skatteydere og skyldnere var glade for at mønten blev forringet, når de skulle betale deres gæld. Svend Gissel henledte opmærksomheden på forbindelsen mellem indkomst og genopbygning efter krisen i 1300-tallet, og han underbyggede sin påstand med skånske eksempler. Endelig takkede Philip Grierson Otto Mørkholm for at have fået ideen til at organisere dette symposium og for at sørge for at lade indlæggene trykke i nærværende bind.